

ВИХОВАННЯ НА ЦІННОСТЯХ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ)

Оксана Матвійчук,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри освітнього лідерства

Інституту післядипломної педагогічної освіти

Київського університету імені Бориса Грінченка

E-mail:osvita-teka@ukr.net

*Де згода в сімействі, де мир і тишина,
щасливі там люди, блаженна сторона...*

Іван Котляревський «Наталка Полтавка»

Школа навчає, а батьки виховують? Відповідаючи на поставлене питання дедалі більше вчителів, і свідомих батьків пропонують підтримати західну модель освіти: школа – для навчання, родина – для виховання. А як на це питання відповіли б українські педагоги минулого, які традиції сімейного виховання існували в Україні намагатимемось розглянути в даній статті.

Сім'я, родина завжди була і залишається найкращим колективним вихователем, носієм найвищих національних ідеалів, осередком де людина повинна вчитися творити добро. Це та міцна фортеця, що захистить кожного. Виховання – організований процес цілеспрямованого впливу на особистість із метою засвоєння знань про соціальні норми і цінності, вироблення емоційно-ціннісного ставлення до них та набуття вмінь застосовувати їх у власній поведінці. Про сімейне виховання багато сказано в народних прислів'ях, приказках. Зокрема, виховання вважають другим і головним народженням людини: «О батьки, матері та всі Ви від кого залежать діти. Збагніть детальну різницю між вихованням і

навчанням: дбайте, щоб ваших чад спершу виховували, а потім навчали...»; «Як не навчиш дитину в пелюшках, то не навчиш і в подушках»; «Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями»; «Вчи сина як годуєш, бо тоді не навчиш як тебе годуватиме»; «Умів дитя народити, уміє і навчити»; «Вчи дитя, поки поперек лавки лежить, а як уздовж лавки ляже, тоді пізно вчити»; «Дитина, що віск: що хочеш, те й ліпи»; «Якщо твої плани розраховані на рік – сій жито, якщо на десятиліття – саджай дерево, якщо на віки – виховуй дітей».

В Україні з давніх-давен існував культ дитини. Діти були і є бажаними: про них мріяли, їх пестили, за ними тужили, ними гордились: «Де діти, там радість»; «Діти – окраса дому»; «Без гілок не дерево, без дітей – не сім'я», «Діти – основа щастя»; «Птахи в гнізді до осені, діти в сім'ї до віку»; «Син в сім'ї – опора, а дочка – окраса дому» .

Народження дітей українці розцінювали як особливий «дар Божий». Відтворення себе в дітях було мрією кожного з них. Про нащадків говорили: «Діти – найбільша радість у світі»; «Діти як рожеві квіти»; «Хата з дітьми – базар, а без дітей – пустка»; «Дитина людям як болото, а матері як золото»; «Дітям Бог подушки стелить». Прагнули, щоб дитина була не одна, говорили, що «Син-одинак, як не злодій, то пияк»; «З дітьми багато клопоту, та без них – і світ немилый»; «У дитини заболить пальчик, у матері – серце»; «Дитина до семи літ правду каже»; «Годуй сина для себе, а дочку – для людей»; «Дочка – як ластівка: пощобече, пощобече й полетить»; «Син мій, а розум у нього свій».

У різні часи розвитку української державності питання сім'ї та сімейного виховання були предметом досліджень філософів, педагогів, громадських діячів. Досить повно такі матеріали представлено у фондах Педагогічного музею України [1; 2]. Музей, заснований 1901 р. в Києві як установа з цінними традиціями, покликана зберігати і популяризувати надбання педагогічної спадщини урочисто відкрився 5 жовтня 1912 р. Крім залів для

експозиції, в Педагогічному музеї були і фахова бібліотека, читальний зал, спеціальні кабінети для демонстрування навчальних посібників і приладів, зразковий фізичний кабінет, довідкове бюро, виставка педагогічної літератури, велика аудиторія для проведення масових заходів. Він мав книгосховище, а також зали: бібліотечний, канцелярії, для проведення зборів вчених і представників різних освітніх товариств, виставковий і велику кількість кабінетів та допоміжних приміщень. Педагогічний музей 20 листопада 1917 р. став місцем проголошення Української Народної Республіки, прийняття IV Універсалу про незалежність у ніч з 24 на 25 січня 1918 р. Експозиції музею сьогодні охоплює період із найдавніших часів до 1945 р. і розповідає музейними засобами про розвиток освіти та педагогічної думки в Україні в зазначений період.

Серед цікавих експонатів музею, присвячених сімейному вихованню варто відзначити «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям», одну із найдавніших пам'яток педагогічної літератури в Україні, написану, ймовірно, 1117 р. Це оригінальний твір, у якому Володимир Мономах висловлює свої думки загальнодержавного, політичного й морального характеру, вчить своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, самим учитися і поширювати освіту. Свої настанови він ілюструє прикладами з власного життя.

Сімейне виховання представлено у спадщині Яна Амоса Коменського (1592–1670). Він для дітей від народження до шести років призначав материнську школу, під якою мав на увазі не суспільну установу, а своєрідну форму родинного виховання. Зокрема, материнській школі Я. А. Коменський присвятив значний розділ своєї «Великої дидактики» і спеціальний твір під назвою «Материнська школа». Він закликав батьків досвідченіше, піклуватися з найбільшою ретельністю про здоров'я своєї дитини і давав конкретні вказівки про догляд за малюком, про те, яким повинне бути його харчування, одяг, режим. Дуже важливою

була вимога Коменського про годування немовлят неодмінно молоком матері, його поради забезпечити дітям як можна більше рухів давати їм можливість бігати, гратися, пустувати. Він вимагав, щоб батьки не заважали дитячій грі, а самі брали в ній участь, направляючи дітей у правильному напрямі: «Нехай вони (діти) будуть тими мурашками, які завжди зайняті: що-небудь котять, несуть, тягнуть, складають, перекладають; треба тільки допомагати дітям, щоб все, що відбувається, відбувалося розумно».

Приділяв увагу сімейному вихованню Дмитро Туптало (1651–1709), церковний діяч, вчений, письменник і проповідник: «Мала дитина подібна до дошки, приготовленої для картини, який образ намалює на ній митець, добрий чи поганий, святий чи грішний, янгола чи біса, такий назавжди й залишиться. Так і дитина: яке виховання дадуть їй батьки, якого способу життя її навчать богоугодного чи богоненависного, янгольського чи бісівського, в такому вона й залишиться на все життя».

Представлено у фондах та експозиції музею спадщину Григорія Сковороди (1722–1794), українського просвітителя, гуманіста, філософа, педагога. У своїх працях «Вдячний Еродій», «Убогий Жайворонок» він зауважує: «Людина без наставлення і виховання, хоча і природними добродіями, і силами обдарована, буде нездатною і непотрібною, як земля, хоча і найкраща, якщо не обробляється, родить лише бур'ян і пусту лободу, і як потрібно землю добре обробити, щоб плоди принесла, так треба і людину освічувати, щоб вона плідною була як самій собі, так і суспільству». І саме природними вихователями, на думку філософа і педагога, є батьки, які повинні дбати як про народження дітей здоровими, так і про належне їх виховання. Позитивні моменти виховання – заслуга батька, прорахунки – глупота матері.

У книзі Марка Грушевського українського етнографа, громадського діяча, (1865 – 1938) «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», представлено пребагату збірку матеріалу

про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна й спосіб виховання, забави й щоденні заняття, становище в родині і в суспільстві. Автором книги висвітлено народні прикмети, вірування від перших проявів вагітності матері до народження, а також повсякденного розвитку і виховання дитини. Він зауважує, що у синів виховувати потрібно такі якості як: сила, відвага, мужність, сміливість.

Сімейному вихованні приділяв увагу Петро Францович Лесгафт (1837–1909), біолог, анатом, антрополог, лікар, педагог, творець наукової системи фізичного виховання. Він розробив наукові основи сімейного виховання та дав свою типологію дитинства, доповнив вивчення дітей з'ясуванням закономірностей їх фізичного розвитку, змін у різному віці їх анатомічних та фізіологічних особливостей. Ці теорії є оригінальними, необхідними та невід'ємними частинами педагогіки. Учений творчо збагатив педагогічну науку працями: «Семейное воспитание ребенка и его значение» (у трьох частинах) (1885) та «Руководство по физическому образованию детей школьного возраста» (у двох частинах) ч. 1 (1888) та ч. 2 (1901). У власних дослідженнях автор зазначає, що «сімейне життя дитини займає сім перших років після народження його на світ. Цей відділ у житті дитини можна поділити на такі періоди:

1. Перший рік після народження на світ до кінця першого року; в цей час дитина з лежачого положення переходить у сидяче, а потім стає і починає сама ходити; з сьомого місяця у неї є зуби, вона починає розрізняти оточуючих і під кінець цього періоду починає вимовляти перші артикульовані звуки, тобто починає роз'єднувати те, що ззовні на нього діє.

2. Від кінця першого року до початку третього року виходять усі молочні зуби, дитина вільно пересувається і ясно артикулює звуки своєї промові. Вона виділяє себе з навколишнього середовища і називає себе в першій особі «Я», тобто починає порівнювати роз'єднані нею відчуття.

3. Від початку третього року до кінця п'ятого роки дитина все повторює; помічає, називає і справляється про вірність і значення вимовлених нею слів;

4. Від п'ятого до кінця сьомого року дитина спостерігає, повторює, міркує, тобто намагається міркуванням з'ясувати собі значення спостережуваних нею дій і явищ, а також співвідношення людей між собою. Під час сімейного періоду життя дитини складається її тип, засвоюються звичаї та звички місцевості і сім'ї, і тому цей період має великий вплив на життя людини і залишає майже незабутній слід на все майбутнє існування.

Ще раз уточнюємо, що всі книги представлені у фонді Педагогічного музею, з ними можна ознайомитись на сайті музею // http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/180_rokiv_lesgaft/

Педагог, один із основоположників вітчизняної педагогічної науки і народної школи, Костянтин Ушинський (1824–1870) у своїй праці «Про сімейне виховання» зауважує, що дитина не віск, з якого можна ліпити що завгодно, які завгодно здібності і таланти, не порожній посуд, у який можна вільно наливати будь-який вміст. Без належного виховання ці задатки самі по собі не можуть розвинути у відповідні здібності, однак і нехтування цими вродженими силами дитини не може привести до успіху в навчанні та вихованні». Педагогічну грамотність батьків, їх мистецтво виховувати дитину К. Д. Ушинський вважав необхідними складовими сімейного виховання. Говорячи про виховання дитини, корифей педагогіки зазначає, «що сказали б про архітектора, який закладаючи нову будівлю не зумів би відповісти вам на запитання, що він хоче будувати – храм, присвячений Богові істини, любові і правди, просто будинок у якому б жилося затишно, красиві урочисті ворота, якими б милувалися подорожні, готель для мандрівників, їдальню для споживання їжі, музей для зберігання цінних речей. Те саме повинні сказати і про вихователя, який не зумів чітко й точно визначити мету своєї виховної діяльності» [4; 5].

Акценти на ролі сімейного виховання ставив і засновник родинного виховання в Україні Олександр Васильович Духнович (1803– 1865) – видатний педагог і просвітитель: «Дай синові своєму здоровий розум, дай йому добрий звичай, дай йому добру волю і вже ти дав йому багатство; хто дав тобі виховання, той більше дав тобі ніж той, хто дав життя».

Особливості сімейного виховання в родині педагога, укладача «є української мови», та дитячої письменниці Бориса та Марії Грінченко знайшли відголосок в епістолярній спадщині, листах до доньки та спогадах М. Грінченко [3].

Пріоритет у вихованні маленької дитини, на думку Софії Русової (1856–1940), педагога, організатора дошкільного виховання в Україні належить матері та родині. До висвітлення ролі матері у вихованні дитини С. Русова зверталась у працях «Дошкільне виховання», «В дитячому садку» та ін. До молоді матері С. Русова висловлювала вимоги щодо її грамотності, знання психології дитини, усвідомлення ролі материнства. Найкращим керманичом мусить бути рідна мати дитини – природна вихователька своїх дітей.

Представлено у фондах музею і творчий доробок педагога Григорія Ващенко (1878–1967). Так, зокрема, до системи національного виховання він включав родинне (сімейне) виховання як органічну її підсистему здебільшого з позиції етнопедагогіки і етнопсихології. У своїй книзі «Виховний ідеал» він описує сімейні стосунки в родині, побудовані на християнських чеснотах, виховання у дітей любові до Бога і Батьківщини.

Проблеми сімейного виховання та усвідомленого батьківства вдало розв'язував педагог, один із засновників системи дитячо-підліткового виховання Антон Макаренко (1888–1939). Вирішальним фактором у вихованні дітей є поведінка батьків. «Батьківська вимогливість до себе, повага до своєї сім'ї, контроль над кожним своїм кроком – це перший і найголовніший метод виховання». Свою концепцію сімейного виховання

А. С. Макаренко описав у роботі «Книга для батьків» (1937 р.) та «Лекціях про виховання дітей». Послідовники та дослідники педагогічної концепції А. С. Макаренка також звертали увагу на питання сімейного виховання. Наприклад, Микола Павлович Ніжинський (1905–1986), теоретик та історик педагогічної думки, представив свої наукові розвідки з проблем сімейного виховання у працях «Сім'я і школа», 1941 р., «Сім'я. Батьки. Діти» (1974).

Найбільше порад щодо сімейного виховання є у книгах, статтях, оповіданнях та казках Василя Олександровича Сухомлинського (1918–1970), гуманіста-педагога, який вперше у педагогіці зблизив виховання в широкому соціальному значенні через виховні впливи сім'ї, школи та громадськості. Суспільство – це величезний будинок, споруджений з маленьких цеглинок – сімей. Прихильник створення педагогічних університетів для батьків учнів різного віку у книзі «Слово до батьків», наголошував, що «дитина – дзеркало сім'ї, як у краплині води віддзеркалюється сонце, так у дітях віддзеркалюється моральна чистота батька й матері. Дитину треба не заставляти, а навчати бути доброю – у цьому головне спрямування виховних дій батьків». У праці «Як виховати справжню людину» педагог радить майбутнім матерям і батькам вивчати історію свого народу, виробляти шанобливе ставлення до близьких, оскільки святыми, за його переконанням, є слова: народ, мати, батько, син. Переконливо викладається у його працях і методика найтонших сфер морального життя людини – материнського і батьківського виховання, ставлення до батьків, старших членів родини, померлих.

У «Листах до сина» й «Листах до дочки» він підтверджує своє переконання і дає конкретні поради щодо підготовки молоді до родинного життя. «Можливо, прочитавши цього листа, – писав В. Сухомлинський, – ти [син] захочеш покласти його якомога далі, щоб він менше нагадував про нескінченні повчання батька й матері. Ну що ж, поклади, та добре запам'ятай, куди, бо прийде такий день, коли ти згадаєш ці повчання і скажеш собі: а все-таки

батько був правий... Я теж зберіг перший батьківський лист». Дочці ж він пише: «Як бачиш, доню, не дарма я згадав мудру бабусину казку, не дарма завів розмову про те, що таке любов. Я хочу застерегти тебе від помилок, які допускають багато дівчат, і за ці помилки їм доводиться дуже дорого платити. Щастям, радістю, здоров'ям, а іноді й життям. Любов людська повинна бути не тільки красивою, відданою, вірною, але й мудрою і обачною, гострозорою і розбірливою. І лише тоді, коли вона буде мудрою і обачною, вона може бути красивою і щасливою, пам'ятай це, доню».

Олександр Антонович Захаренко (1937–2002), український педагог, громадський діяч, директор відомої в Україні авторської школи в селі Сахнівка на Черкащині створив нову систему громадянського, сімейного та трудового виховання, на практиці реалізував ідею школи–родини, школи, життя якої тісно перепліталось з життям села, його історією. Пошукова робота учнів спрямовувалася на дослідження родоvodu і результатом цієї роботи стала «Енциклопедія шкільного роду» (в 4-х томах), видана у 2000 р.

За глибиною, безперервністю, силою впливу на особистість дитини, становлення її як особистості, родина серед інших соціальних інститутів завжди займала провідне місце про що постійно наголошував Мирослав Гнатович Стельмахович (1934–1998), подвижник етнопедагогіки: «Традиційна українська родина – перша школа любовності, національного виховання, світлиця моральних чеснот і благородних вчинків, плекальниця пошанівки рідної мови, народних звичаїв, традицій, свят, обрядів, символів, побутової й громадської культури». Його роздуми «Виховний потенціал української родини», «Українська родинна педагогіка» також представлено у фондах Педагогічного музею України.

Обрати дитині характер не можна, але виховувати потрібно, зазначає у своїх працях та виступах педагог Шалва Амонашвілі

(1931). У його творі «Исповедь отца сыну» можна знайти наступні рядки: «Спасибі, Господи за те, що довірив мені виховувати цю дитину. Це не моя власність, мені довірена грандіозна сутність, вона прийшла у світ, щоб здійснити те, що їй належить здійснити, а не полегшити мою старість. Вірте у свою батьківську божу іскру, мудрість. У кожному з нас закладена батьківська любов, треба лише прислухатися до себе».

У фондах Педагогічного музею України питання сімейного виховання представлено багатьма іншими матеріалами: книгами, статтями, брошурами.

Ще у 2001 р. колекцію стародруків Педагогічного музею України визнано науковим об'єктом, що становить національне надбання. Це 4053 одиниці зберігання, рукописи, стародруки та рідкісні видання 1477-1923 рр. складається з 10 колекцій. Найбільш тему сімейного виховання представлено у колекції «Українська дитяча книга 1885-1922 рр.» Усі 105 видань, це унікальний літературно-мистецький та виховний ресурс, що містить твори видатних українських письменників та ілюстраторів. Колекція є яскравим відображенням історичних, політичних, культурологічних, мистецьких і педагогічних процесів і тенденцій у суспільстві. Найстаріше видання в колекції – брошура з серії «Библиотека для молодежи» – датоване 1885 р. Ця серія представлена 12-а випусками 1885–1894 рр. (Чернівці, видавництво «Руська бесіда», редактор О. Попович). Серед видань, що ввійшли до колекції, є українські народні казки, твори Т. Шевченка, І. Франка, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, а також переклади українською мовою Д. Мамина-Сибіряка, Г. Х. Андерсена, Г. Бічер-Стоу, В. Гауфа, Р. Кіплінга, Е. Сетона-Томпсона, М. Твена та ін.

Таким чином, питання сімейного виховання, погляди видатних педагогів про роль сім'ї у формуванні особистості дитини найбільш повно є у фондах одного із найстаріших музеїв м. Києва – Педагогічного музею України. Для зручності

користувачів на сайті музею <http://pmu.in.ua/>. представлено оцифровані видання з повними текстами.

Література:

1. Міхно О. Національне надбання у Педагогічному музеї України [Про науковий об'єкт «Колекція стародруків Педагогічного музею України», що становить національне надбання] / О. Міхно // Наука і суспільство. – 2015. – № 12. – С. 2–10.

2. Міхно О. П., Матвійчук О. Є. Музейна андрагогіка як напрям співпраці Педагогічного музею України та Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка / О. П. Міхно, О. Є. Матвійчук // Короленківські читання 2016. «Бібліотеки, архіви, музеї: інтеграція до світового наукового та історико-культурного простору» : матеріали XIX міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 12 жовт. 2016 р. У 2 ч. Ч. 2 / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харків. держ. акад. культури, Харків. обл. від-ня (філія) ВГО «Укр. бібл. асоц.» ; [уклад. О. П. Куніч ; редкол. : В. Д. Ракитянська (голова) та ін.]. – Харків, 2017. – С. 139–147.

3. Лашко М. В. Погляди на сімейне виховання в епістолярній спадщині родини Грінченків / М. В. Лашко // http://elibrary.kubg.edu.ua/2440/1/M_Lashko_konf_NDL%20gr.pdf

4. Федеяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX – XX ст.) : монографія / В. Л. Федеяєва. – Херсон : РІПО, 2010. – 348 с.